

**МЕСОПОТАМІЯ МІЖ РИМОМ І ПЕРСІЄЮ:
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ФРОНТИРУ ТА РЕЛОКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ
НА ПІДСТАВІ УГОДИ 363 Р.**

Віктор МЕЛЬНИК

*кандидат політичних наук, науковий співробітник,
викладач кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна*

Визначний український історик і вчений-гуманітарій Віктор Петров-Домонтович (1894-1969) зауважував: «над усім панує епоха»¹. Водночас, надзвичайно впливовий французький соціальний антрополог Клод Леві-Стросс (1908-2009) артикулював існування певних елементарних структур, притаманних усім людським культурам, незалежно від обставин простору та часу². Під впливом праць мовознавця та психолінгвіста Романа Якобсона (1896-1982), адепти «структурної антропології» зосередилися на дослідженні «бінарних опозицій» на кшталт «добра і зла» чи «норми і патології», що дозволило аналізувати великі соціальні групи через призму ідентифікації «свого і чужого».

Наприкінці ХХ ст. здобула особливого значення «теорія соціальної ідентичності», автором якої вважається польсько-британський соціальний психолог Анрі Тешфел (1919-1982)³. Фундаментом бінарної опозиції «ми / вони» безсумнівно виступає відчуття компліментарності – прийняття певної моделі поведінки чи способу життя *a priori*. А втім, теза В. П. Петрова так само має рацію, адже мінливість епох підкреслює постійну адаптацію змісту елементарних структур культури до вимог конкретної доби. Скажімо, *ідея вигнання* чужих спільнот ніколи не зникала з порядку денного історії міжнародних відносин⁴. З іншого боку, вигнання «чужих» різними політичними силами потребувало заміни цих «чужих» на «своїх». Отже,

¹ Петров Віктор (2008). Історіософічні етюди. *Україна Модерна*. № 2 (13). С. 179.

² Lévi-Strauss Claude (2017). *Les Structures élémentaires de la parenté*. Paris: EHESS. 618 pp.

³ Tajfel Henri (1979). Individuals and groups in social psychology. *British Journal of Social and Clinical Psychology*. Vol. 18. Pp. 183-190.

⁴ Мельник В. М. (2016). Чесько-німецький етнополітичний конфлікт в середині ХХ століття. *Історичний часопис з богемістики і словакістики*. Вип. 6. С. 42-70.

будь-яке виселення «чужинців» з певної території автоматично трансформується в процес заселення цих теренів «своїми». В ХХ ст. англومовна література прийшла до використання словосполучення «population exchange» («обмін населенням»), актуального для Версальської та Ялтинської систем міжнародних відносин, зосереджених на принципі перекроювання не лише державних кордонів, але й етнічних мап⁵.

Звісно, структура «свій / чужий» відігравала засадничу роль в формуванні юридично визначених кордонів поміж політичними утвореннями задовго до катаклізмів ХХ ст.⁶ Найбільш яскравим раннім прикладом її прояву видається зафіксоване історіографією осмислення військової конфронтації греків і персів як боротьби двох протилежних світоглядів⁷.

Ідеологічний контекст війн 500-449 рр. до н. е. наполягав на інакшості обох сторін. Однак, подальша військова експансія Александра III Македонського (336-323 рр. до н. е.) серйозно змінила домінуючий ідейно-політичний наратив. Александру III вдалося розповсюдити ідею спільного життя греків і персів, що стала соціально прийнятною за епохи еллінізму (IV-I ст. до н. е.)⁸. Тогочасне співвідношення «ми / вони» було скоріше культурною, аніж етнічною опозицією, оскільки можливість античної людини змінювати свою *соціальну ідентичність* не викликала жодних заперечень. Отже, «греки» та «перси» уявлялися сучасникам *не етнічними, а культурними дефініціями*. У цьому сенсі, об'єктами греко-перського культурного контакту за доби еллінізму виступали не стільки самі жителі Греції чи Ірану, скільки народи Малої Азії, Вірменії, Месопотамії. Всі вони піддавалися перехресним впливам, які розділили Близький Схід на дві політичні орієнтації – середземноморську (спершу греко-македонську, а згодом римську) та перську (спершу парфянську модель, пізніше – сасанідську). Саме з огляду на бівалентність політичних уподобань

⁵ Макаrchук В. С. (2016). Обмін населенням при врегулюванні післявоєнних кордонів Української РСР (за підсумками Другої світової війни 1939-1945 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. № 850. С. 451-460.

⁶ Мельник В. М. (2021). Принцип компліментарності та його значення для історії міжнародної правосуб'єктності (середземноморсько-візантійський аспект). *Juris Europensis Scientia*. № 3. С. 8-11.

⁷ Ставнюк В. В. (2022). «Довга тінь» Греко-перських війн, sive Щодо витоків опозиції «Захід – Схід». «Свій» vs «чужий»: ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя. *Матеріали Міжнародної конференції 27-28 жовтня 2022 р. К.: КНУТШ*. С. 47-51.

⁸ Chaniotis Angelos (2018). *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian*. London and Cambridge MA: Harvard University Press. XXII+446 pp.

близькосхідних еліт, вибудовувалися кордони між основними учасниками системи міжнародних відносин.

У 64 р. до н. е. Сирія та суміжні території були прилучені до Римської Республіки полководцем Гнеєм Помпеем⁹. Надалі Сирія зберігала незмінний статус римської провінції, тоді як розташована східніше Месопотамія здобула роль *фронтирної зони* (*frontier*) – мілітаризованого порубіжжя Риму та Парфії¹⁰. Такий «окраїнний» відбиток зробив ідентичність мешканців Месопотамії мінливою, залежною від обставин політичної доцільності¹¹.

Конституювання Римської імперії за часів Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) супроводжувалося активною реставрацією елліністичної політики Риму. Географічні обрії експансії Александра Македонського сприймалися громадською думкою як потенційні території для поширення римського панування. На цьому тлі йшли жорстокі війни між Римом і Парфією, серед яких показовим став Парфянський похід імператора Траяна в 114-117 рр. В 115 р. римські війська завоювали значну частину підконтрольної парфянам Месопотамії, а в 116 р. окупували столичний Ктесифон¹². Надання статусу римських провінцій Ассирії та Вавилонії уявлялося відновленням історичної справедливості – повторенням авторитетної місії Александра III.

Трансформація суспільно-політичного ладу в Персії сталася впродовж 224-227 рр., коли до влади прийшли еліти з південної сатрапії (Фарс), об'єднані навколо династії Сасанідів (224-655 рр.)¹³. Чинником сасанідської зовнішньої політики вважалася ідея реставрація величі та територіального розмаху Ахеменідської Персії (559-330 рр. до н. е.)¹⁴. Звісно, це зумовлювало неспокій у порубіжній Месопотамії.

Римсько-іранська війна 296-298 рр. вкотре закінчилася окупацією сасанідської столиці Ктесифона та полонем родини іранського правителя («шахіншаха»). Ось чому шахіншах Нарсес (292-300) уклав із римським імператором Діоклетіаном (284-305) мирну угоду поблизу

⁹ Cameron Duncan (2018). Towards a re-dating of Pompey's conquest of Jerusalem. *Journal of Jewish Studies*. Vol. 69. No. 2. Pp. 225-247.

¹⁰ Downey Glanville (1951). The Occupation of Syria by the Romans. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. Vol. 82. Pp. 149-163.

¹¹ Smith Kyle (2016). *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity*. Berkeley: University of California Press. XXII+232 pp.

¹² González Julián (2018). Parthia capta: La última Res Gesta del emperador. *Veleia*. Vol. 35. Pp. 13-20.

¹³ Agostini Domenico (2022). The perception of Romans (hrōmāyīg) in the Sasanian and Zoroastrian traditions. *Mediterranean Historical Review*. Vol. 37. Issue 1. Pp. 1-18.

¹⁴ Herodianus. VI. 2. 1-5.

Нісібіса¹⁵. Вкрай не вигідні для іранців пункти договору передбачали перехід месопотамських сатрапій Арзанени, Софени, Кордуени, Забдіцени, Інтилени під юрисдикцію Імператорського Риму¹⁶. Містом-символом став сам Нісібіс, який увійшов до Римської імперії на спеціальних правах торговельної факторії та мусив виконувати функцію митних воріт для іранської продукції і товарів Великого Шовкового шляху.

Зміцнення Римської імперії під час імператорств Діоклетіана (284-305) та Константина I (306-337) не зупинило прогрес реваншистських настроїв за правління шахіншаха Шапура II (308-380). Зрештою, імператор-христитель Константин I бачив своєю місією розповсюдження християнської віри та встановлення прямого політичного контролю над Ераншахром. Загальновідомий факт: у 335-337 рр. імператор розглядав можливість великого збройного вторгнення до Ірану, що мало набути рис «священної війни»¹⁷. Ось чому в Сирії розмішувалися значні підрозділи римської польової армії (*comitatenses*). По смерті Константина I (337), іранські війська вторглися до римської Вірменії та Месопотамії, граючи на випередження. Почалася довготривала війна 337-363 рр., що досягла своєї кульмінації тільки за імператорства Юліана Апостата (361-363).

Юліан наполягав на необхідності «*дійти до річки Інд*» та стверджував завдання повторення експансії Александра III¹⁸. В інтелектуальних колах постулювалася концепція «*права александрового завоювання*», котра обґрунтовувала необхідність підкорити Ераншахр задля розширення економічної могутності та міжнародних контактів Риму. В цих розширеннях філософи (зокрема, антиохійський ритор Лібаній¹⁹), вбачали можливість притоку нових сил для посилення Імперії.

Похід Юліана на Ктесифон влітку 363 р. завершився його загибеллю та катастрофою римського війська. На початку липня шахіншах Шапур II та новий імператор Іовіан (363-364) підписали поблизу Нісібіса нову мирну угоду²⁰. Вона призвела до передання Забдіцени, Регімени, Кордуени, Моксоени, Арзанени, частини Адіабени, Нісібіської факторії

¹⁵ Нині місто Нусайбін у Турецькій Республіці на кордоні з Сирією.

¹⁶ Petrus Patricius, Fragment 13.

¹⁷ Zosimus (Ζώσιμος). II. 39. 2.

¹⁸ Jul. Ep. 81.

¹⁹ Lib. Or. XVIII, 261.

²⁰ Amm. Marc. XXV. 7. 5-9.

до складу Сасанідського Ірану²¹. Отже, Римська імперія втратила Месопотамію, зокрема ряд районів, набутих задовго до попереднього миру 298 р. Окремою умовою договору передбачалося переміщення месопотамських греко-римлян на захід від нової лінії кордону²².

Основним джерелом для встановлення факту заміни населення залишається хроніка ат-Табарі (839-923), котрий мав змогу користуватися документами сасанідської доби. Зокрема, багдадський автор звертав увагу на політику іранізації (363-380 рр.), що послідовно проводилася шахіншахом Шапуром II у колишніх римських месопотамських провінціях. Земельний фонд та власність римлян передавалися у власність іранським воїнам. Останнє дозволяє побачити паралелі з притаманною Ахеменідам *системою військових поселень*, на яку в своїй монографії звертав увагу австрієць Фріц Шахермаєр (1895-1987)²³.

Нісібіський мир 363 року став юридичною підставою релокації переважної більшості романізованих мешканців Месопотамії, серед яких домінували греко-сирійці. Їхнє масштабне переміщення в межі провінції Сирія призвело до суттєвого посилення антиперських настроїв, живлячи імперський реваншизм. При цьому, в самій Месопотамії зосередилися іранські «військові поселенці», котрі отримували земельні наділи в обмін на прикордонну службу. Таким чином, Шапур II знищував традиційну елліністичну модель множинної ідентичності месопотамців. Основу «військових поселень» складали вихідці з Фарсу та низки центральних регіонів Ірану. Відповідно, змінювалася не лише етнічна мапа Месопотамії, але й мінялися психологічні установки, пов'язані з культурним перехрестям фронтіру. Поновлення політичного впливу римлян на ці землі стало можливим тільки наприкінці VI ст., коли не лише соціокультурна ситуація, але й обставини *епохи* були вже кардинально іншими.

²¹ Мельник В. М. (2024). «Напередодні та після Нісібіса»: міжнародно-правові особливості римсько-іранської мирної угоди 363 року. *Київський часопис права*. № 1. С. 9-16.

²² Al-Ṭabarī, 843.

²³ Schachermeyr Fritz (1973). *Alexander der Grosse. Das Problem seiner Persönlichkeit und seines Wirkens*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 723 s.